

Ludwig Selimski

(Katowice, Poland – Veliko Tarnovo, Bulgaria)

Turkish Elements in the Bulgarian Word-Formation System

Abstract: In this paper I point out the difference between words borrowed from a foreign language, in this case Turkish, and lexical items derived from loan words. As a result of this differentiation, the number of Turkish loan words in the three-volume academic dictionary (Dictionary of the Standard Modern Bulgarian Language) is recalculated to be approximately 850, instead of 1,863. The numbers presented below paint a more accurate picture of the occurrence of Turkish elements in the word-formation system of Standard Bulgarian (the data are taken from the Derivational Dictionary which consists of approximately 50,000 words classified in over 6,300 derivational nests). According to my calculations, the Bulgarian word-formation system includes 334 Turkish loan words which serve as a source for the derivation of another 856 words. 175 out of these 856 derivatives are also Turkish borrowings. The Derivational Dictionary includes 681 words that, although derived from Turkish stems (both simple and derived) were formed in Bulgarian.

The paper addresses the interaction of the Turkish suffixes *-джия/-чия*, *-лик*, *-дар/-map* with native Bulgarian stems and/or stems from another non-Turkish provenance. Attention is also paid to the derivation of words from Turkish stems with suffixes borrowed from other languages, such as the suffixes *-um* for nouns and *-ирам* for verbs.

The formations of nouns with a second component *-суз*, *-(х)ане* and *-даш/-таш*, and adverbs with the suffix *-ле/-лем* show minimum divisibility into word-formative components.

The role of Turkish elements in the word-formation system of Standard Bulgarian is much less prominent than their part in the neighboring Slavic languages, Serbian and Macedonian. This is accounted for by the huge Church Slavonic and Russian influence on the formation and development of Standard Modern Bulgarian.

Keywords: borrowing, suffix, word-formative base, word-formative motivation, nest.

Людвиг Селимски

(Катовице, Полша – Велико Търново, България)

Турски елементи в българското словообразуване¹

В този анализ на мястото на турцизмите в българската словообразователна система се поставят за разглеждане няколко проблема, многократно засягани в българското и южнославянското езиковедие: 1) турските заемки като основи за по-нататъшна деривация; 2) словообразователната делимост на някои турцизми и появата на турски суфикси в българското словообразуване; 3) ролята на заемките от турски за появата на нови или за активизацията на стари словообразователни способности; 4) преосмисляне на съставни части на турски композити като лексикоморфеми или суфиксоиди, евентуално суфикси; 5) етимологичната рекогносцировка като необходим етап в словообразователния анализ.

1. Турските заемки като основи за по-нататъшна деривация

1.1. Турската съставка на българския речник е важен елемент в българското словообразуване, независимо от това какво място заема в лексиката – централно или периферно, дали е характерна за книжовния или за народния език и с каква стилистична обогатеност се явява. Така напр. заетото от турски език съществително *ерген* (в паралелна словообразователна адаптация *ергенин*), се открива в основата на 12 производни. Ако се абстрахираме само от *ергенлик*, което, макар и словообразователно делимо на българска почва – като образувано от *ерген* с наст. *-лик* – не може да не се разглежда и като турска заемка (от тур. *ergenlik*), въпросното *ерген*, съгласно СлР, е използвано като основа за деривация на други 10–11 думи: съществителните *ергенство* и *ергенче*; прилагателното (и наречие) *ергенски* и още 7 глаголни формации, като *ергенувам*, *ергеня се* и т.н. Освен тези 12 (според СлР) производни, в разговорната реч и/или народните говори са добре известни и понятни, а следователно и словообразователно мотивирани, и *ергенка* и *ергенаш*, а може би и други, за които не се сещаме или/и които не знаем.

От основи на турски заемки се образуват нови думи и с помощта на суфикси от интернационалния фонд, срв. *талашит*, с наст. *-ит* от заетото от турски *талаш*, глаголи като *басирам се*, *елпезирам*, *маджунирам* и *тегелирам*, с наст. *-ирам* от турцизмите *бас*, *елпезе*, *маджун* и *тегел* и др. под.

1.2. Абстрахирането от турската съставка на речника, или принудителното ѝ пренебрегване поради конюнктурни политически съображения, каквото беше наложено през 80-те години на XX век, беше огромна грешка в ущърб не само за науката. Разбира се, необходимо е да се прави разграничение между турска заемка (напр. *ерген*), от една страна, и български производни от нея, хибридни, от друга. Някои резултати от опити за уточняване броя на турцизмите в българския език са нереални между другото и поради това, че за турцизми са били броени не само действително заетите от турски език думи, но и образуваните от тях на българска почва, срещу което е

¹ *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународним комитету слависта*. Гл. ур. Р. Драгићевић. Београд 2012, с. 319–329. Тук се публикува с някои допълнения.

изказвано възражение (Селимски 1972: 275). Напр., броят им в РСБКЕ следва да не е 1863, както го изчислява М. Лакова (1972), като включва в това число и българските производни от тях, а само „около 850” същински турцизми (Кювлиева 1980: 109). Още по-неправилно би било да се считат за турцизми думите, образувани от домашни основи с помощта на турски суфикси, като *войниклък*.

В морфемния състав на някои турцизми се отбелязва и плеонастичният или редундантен/тавтологичен суфикс *-джия*, чиято единствена функция е структурна: да придаде на дадено име маркирана форма на деятелно, както напр. съществителното *мутафчия*, повтарящо по семантика производното на турска (и на българска) почва *мутаф* ‘който преде или тъче черги от козина’ (от пер.-тур. *mutaf*).² Това словообразователно доизграждане, дооформяне е могло да настане и на българска езикова почва, макар че и у Škaljić (1973: 479) и в БЕР (4: 345) се привежда и производното пер. -тур. *mutafçı*, каквото в АкБТР не е отбелязано.

1.3. Тук, за целите на една числено уточнена представа за мястото на турските лексикални заемки в българското словообразуване, се установява, че според данни от лексикографските източници, на които се опира СлР и ОбрР, броят на турцизмите, послужили за основа на поне едно производно, възлиза на 334 (с 856 производни от тях). Най-многобройната част от тези 334 турски заемки, явяващи се основи за по-нататъшна деривация, съставят 93 словообразователни гнезда, които имат само по едно производно. При това, при близо 1/5 от тях – 20 на брой – не само произвеждащата дума, но също така и производната формация се оказва лексикална заемка от турски език. Тези 20 гнезда са следните: *ачигъоз* (и *-лък*), *ашладиса* (и *ашлама*), *дерт* (и *-лия*), *джумбуш* (и *-лия*), *дост* (и *-лук*), *масраф* (и *-лия*), *мурафет* (и *-лия*), *перчем* (и *-лия*), *пранга* (и *-джия*), *сал* (и *-джия*), *салеп* (и *-чия*), *салтанат* (и *-лия*), *самун* (и *-джия*), *сахат* (и *-чия*), *силях* (и *-лък*), *скамбил* (и *-джия*)³, *тегел* (и *-ира*), *хазна* (и *-тар/-тарин*), *хаир* (и *-лия*), *хайка* (и *-джия*). А при значителна част от гнездата с по 2, 3 и повече производни, домашните формации се основават на производно от втора или даже трета деривационна стъпка, което също представлява турцизъм. Срв. напр.: *боза* (и *-джия*, *-джийски* и т.н.), *бюрек* (и *-чия*, *-чийски* и т.н.). И ако от общия брой на 856 производни от турски основи извадим 175 производни, представляващи също турцизми, остават 681 български формации, изведени от турски основи. Трябва да припомним, че тези числени данни – може би и занижени – са по СлР, който се опира на ОбрР (и неговите лексикографски източници).⁴ Те биха били значително по-големи, ако се взема под внимание цялата съвкупност турцизми, употребявана в разговорната реч или/и известна

² Този вид словообразователно разширяване на някои турцизми беше разгледан основно у Рачева 1977, а преди това беше отбелязан у Т. Шимански (Szymański 1968: 47). Изглежда, че е характерен за езици/говори в по-тесен контакт (Селимски 2009), а по принцип се прибавя за по-ясно изразяване на категориалното словообразователно значение на формациите с избледняла или неясна поради различни причини словообразователна структура – както пише Б. Чорич за *табақија* (← *табак*), „суфикс *-ија* је додат ради појачања значења – вршилац радње, односно носилац занимања” (Ћорић 1999/2008: 45), което се отнася и за *целѐбија* (от неговите примери).

³ В СлР се привежда облик *скамбиладжия*.

⁴ Би могло да се предполага, че тези данни са занижени, като се има пред вид тясно разбиращата производност в СлР, прилагана спрямо заемките от международната лексика. Напр., **монтаж** (→ *монтажен* и *монтажник*) и **монтъор** (→ *монтъорство*) са отразени в 2 отделни гнезда, но **монтаж** и **монтъор** не са свързани нито помежду си, нито с глагола **монтира**. Според СлР в българския език има голям брой словообразователни гнезда интернационализми, но крайно бедни – с по едно мотивирано. При турцизмите, които ни интересуват тук, – обратно – в едно гнездо намираме и не така очевидно свързани двойки думи, както *ашла-диса* (и произв. *ашла-ма*).

от диалектната лексикография. Но все пак – за сравнение – да припомним и това, че СЛР е създаден върху материал с приблизителен обем 50 хил. думи, които са организирани в над 6300 гнезда.

1.4. Не по-малко интересни биха били и данните за броя и честотата на турските словообразователни суфикси, използвани за деривация от домашни или други – не турски – основи. Ролята на турската съставка може да се струва преувеличена в някои случаи поради повторната поява на един и същи суфикс и в мотивиращата основа и в мотивираната. Във всеки случай би могло да се твърди, че разпространението е твърде неравномерно – различно за отделните случаи. Напр., в гнездото на домашната основа *вар* влиза и *варджия*, образувано с турския суф. *-джия*, който се повтаря и в две негови производни при следващи деривационни стъпки: в прилагателното *варджийски* и в попен *юси варджийница*, но само в 3, от общо 18 формации в това гнездо. Докато в гнездото на *погром* всичките 4 производни съдържат суф. *-джия*: *погромаджия*, *погромаджийски*, *погромаджийка* и *погромаджийство*.

2. Словообразователна делимост на турцизмите. Суфикс *-суз/с*, *-сиз/с*

2.1. Щом като се знае формата и значението на дадена заемка, напр. *ерген*, познатата – и по форма и по значение – дума *ергенлик/ергенлък*, означаваща ‘ергенство’, също е основателно да се счита за производна, макар и заета от турски език, както и да се предполага наличие на обща представа и за функцията на образуващия суфикс. Неговото изучаване е проблем и на българското словообразуване, доколкото суфикс *-лик* е очевиден в строежа и на други думи, както турцизми, така и заемки от други езици и – особено – на домашни, наследени думи. Такъв проблем е изучаването и на други суфикси, обобщени от заемки от турски език, като суфиксите *-чия/-джия*, *-лик*, *-лия* и др., на морфемата *-ди/-ти-* на турския перфект в комбинация с гръцкото аористно *-с-* в глаголи на *-тисам/-дисам*, като *боядисам*⁵, чиято употреба се ограничава при заемките от турски, както и изучаването и на други видове компоненти, използвани за деривация на нови лексикални единици на българска езикова почва:

а) от турски⁶ думи, като прилагателното *махмурлия* ‘недостатъчно изтрезнял’, с наст. *-лия* (< тур. *-li*), което е паралелно на гибридно *махмурен* ‘сънен след алкохолно опияние’ (при наличие и на сродното разг. *махмурлук* ‘замаяност, неразположение при непълно изтрезняване’ < ар.-тур. *mahmurluk*, образувано в турски език с наст. *-luk* от араб. *mahmur*, прилагателно, означаващо ‘пиян, опиянен; с натежала глава подир изтрезняване или сън’);

б) от основи на други заемки, като разгов. и диал. *мустаклия* ‘човек с (големи) мустаци’, с наст. *-лия* от *мустак* (< *мустаки* < нгрц. *μουστάκι*), паралелно на *мустака*;

в) от основи на български думи, като *ловджия* (от *лов* с наст. *-джия*), покрай домашната *ловец* и тур. *авджия*, адаптирана морфологично, а отчасти и фонетично.

2.2. Противоречиво се решава проблемът за словообразователната членимост на част от заемките, образувани с тур. наст. *-сиз/-суз* за прилагателни, означаващи отсъствие на

⁵ Вж. сред по-новите публикации за български и сръбски в сравнителен план Mieczko, Popiołek 2009: 208–211 (и лит.).

⁶ За словообразователния анализ в български език не е необходимо да се уточнява произходът – арабски, персийски или друг – на заемката от турски език, затова по принцип се абстрахираме от него. В отделни случаи обаче и етимологичната рекогносцировка се оказва неизбежна (вж. 5).

нещо (антонимна на акцесоричната семантика на суф. *-лия*). Според СлР съществителното *кеф* обосновава прилагателното *кефлия* и глагола *кефне* (*му*). Ако се излезе извън рамките на СлР, установява се словообразователната двойка *кефсис* ‘без настроение’ vs *кефлия* ‘с настроение’ (срв. тур. *keyifli* и *keyifsiz*, от тур. *keyif*).

Нека се спрем и на няколко по-трудни за анализ примери с този суфикс, като *урсуз* vs **урлия* и *кутсуз* vs **кутлия*, въпреки констатацията, че няма примери за съчетаване на суф. *-суз/с*, *-сиз/с* с домашни основи.

2.2.1. Не би могло да се говори за словообразователна двойка *урсуз* vs **урлия* (// *угурсуз* vs *угурлия*) в книжовния език. Думата *урсуз*(*ин*) ‘прост. 1. м. лош, проклет, долен човек. 2. прил. неизм. лош, проклет. *Урсуз хора*’ (употреби вж. у Кръстева 2003: 203; Стаменов 2011: 638–645), известна и в облика *угурсуз* (Геров 5: 418), както и *хурсуз*(*ин*), с хиперкор. *х-* (Геров 5: 515), макар че отделя в състава си суф. *-суз/с*, *-сиз/с*, подобно на други формации за означаване на липса, недостатък на нещо, не показва очевидно фонетично сходство със сродното **урлия*, явяващо се и в обличията *орлия* ‘с вероятно значение ‘щастлив’ (БЕР 4: 924) и диал. (от Якоруда) *угурлия* ‘човек, на когото му върви’ (Никулкина-Тиганчева 2010). За обикновения носител на българския език/диалект няма и лексема, която да мотивира тези производни. А турските им прототипове *oğursuz* и *oğurlu* се базират на тур. *oğur* ‘добър, благоприятен случай’, заето като *ур* ‘щастие’, известно и в облика *угур*, вграден в семантичната дефиниция на *ур* (Геров 6: 315). От основа *угурлия* е фамилиното име *Угурлиев* от окръг Смолян.

2.2.2. Подобната по значение двойка *кутсуз* vs **кутлия* е също така нереална на словообразователно равнище. Думата *кутсуз* (// *куцуз*) ‘(диал.) който не успява; нещастен; който носи нещастие, неуспех’ (за употреби вж. Стаменов 2011: 787–792) се среща и разширена с наст. *-лия*: *кутсузлия*. Това показва, че думата се схваща като непроизводна: дори и да се подозира участие на суф. *-суз* в строежа ѝ, не е ясно върху каква основа почива формацията – няма отделна лексема **кут*, нито противоположно по значение производно **кутлия*. И в този случай за формация **кутлия* се съди по фам. име *Кутлийски*, също от окръг Смолян, както *Угурлиев*.

3. Ролята на турцизмите за появата на нови или за активизацията на стари словообразователни способности

Много специалисти изтъкват, че за славянските езици композицията като словообразователен способ не е така типична, както за санскрит, гръцки и германските езици. В българския език тя е свойствена предимно на книжовната норма, като се свързва първоначално с гръцкото влияние още от времето на първите преводи на богослужебните книги, а в по-ново време се поддържа чрез руското влияние. В народните говори формациите, възникнали по този словообразователен начин, като *вирвода*, са изобщо рядкост. А доколкото ги има, не е съвсем ясно дали са преживелица от отдавнашна епоха, както се струва на някои изследователи, или – резултат от влияние на турски образци от типа *самур калтак* или *чамсакъз* (Grannes 1980: 34–39), както и в другите южнославянски езици, с изключение на словенския. Някои турцизми от този словообразователен тип подлежат на суфиксална универбизация. Така *битпазар* ‘пазар на стари, употребявани вещи’, с непонятна за българите съставка **бит*, от тур. *bit* ‘въшка’ (макар повтаряща се в тур. *tahtabiti* ‘дървеница’, преобразено в нечленимото *тахтаба*), се явява и в съкращения и словообразователно адаптиран облик *битак*.

Прочее, за наплива от втората половина на XX век на словообразователни формации от две съществителни без съединителна гласна (първото като определение или „аналитично прилагателно”), който в края на XX и началото на XXI век става още по-интензивен, българският език се оказва подготвен между другото и чрез словообразователната адаптация на турските лексикални заемки.

4. Преосмисляне на съставни части на турски композити като лексикоморфеми или суфиксоиди, евентуално суфикси⁷

4.1. Компонентът *-дар* (*-тар* в условия за обеззвучаване, а и обобщен), който се явява в строежа на редица турцизми, е основателно квалифициран като „рядка наставка в българския език” (Заимов 1953). За отбелязване е, че суф. *-дар* се е формирал в персийски език от сегашната основа *dār-* на глагола *dāštān* ‘държа, имам’ (Škaljić 1973: 24). Срв. *киседар* нар. остар. ‘касиер в многолюдно семейство’ (т.е. ‘който държи кесията, у когото е кесията’, със синоним *кесебашия*) и ред. др., на базата на които е обобщен суфиксът *-дар*, с чиято помощ са образувани и на домашна почва нови производни, като *мечкадар* ‘мечкар’, *лихвадар* ‘лихвар’, *баснатар* и *баснатарка* ‘(диал.) баячка, врачка’ (БЕР 1: 35; ПРОДД 28), *главатар*, *канатар* диал. ‘мъж, който кани на сватба’ и *канатарка* диал. (покрай диал. *канач* ‘мъж, който кани на сватба’, *каняджия* ‘шафер’) (БЕР 2: 211). Като образувано на домашна почва изглежда и отбелязаното у Н. Геров *чувадар*, изтълкувано у него като отглаголно ‘чувач, пазач’ (Геров 5: 562, s.v. чувадаръ). А може би при него се отнася за паралелна форма – с редуция на *o (> y) и промяна на *x (> *φ > в) – на *чохадар* ‘служител при цар; който постила чохата на царя’ (Геров 5: 560), от пер.-тур. ист. *çohadar* (днес ист. *çuhadar* ‘разсилен’, АКТБР 300). Подобен проблем създава и сх. *чохадар*, което се среща и в облици като *çuhadar* и *çuvadар*, тълкувани противоречиво. А. Шкалич разглежда *çohòdār*, *çohàdār* ‘dvorjanik sultana, paše ili sandžakbega, koji se stara za njegove odore i çohu...’ като заемка от пер.-тур. *çohadar* (Škaljić 1973: 179), докато малко по-различното босн. „*çuvàdār* ‘onaj, koji dobro çuva, štedi, ekonomiše’” счита за смесена формация: „hibridna riječ: naša osnova *çuva* (< *çuvati*) i pers. *dār* ‘imati, držati’; složenica izvedena po uzoru na: *haznadар*, *bajraktар*, *silahdar* itd.” (Škaljić 1973: 182). Формацията с начално *çuv-* (вм. *çoh-*) се асоциира вторично с глагола *çuvati*, на което се дължи и тълкуването ѝ у В. Караджич като ‘custos’, т.е. ‘пазач’, както предполага П. Скок (Skok 1: 333, 344). А може би и у Н. Геров представянето на *чувадар* като отглаголно ‘чувач, пазач’ да не е било независимо от обяснението на подобната формация у В. Караджич.

4.2. Известен брой турцизми завършват с изглас на *-(x)ана*, *-(x)ане*, *-яна*, *-ене*. Но само при незначителна част от тях е повече или по-малко очевидна производността или композиционният тип на формацията, като при *ипликхана* ‘работилница за въжета и гайтани’ (от *иплик* диал. остар. ‘конец, връв’, от тур. *iplik* ‘конец, конци’, вж. БЕР 1: 84). Повечето турцизми с такъв компонент или – по-скоро – с подобен изглас (завършък) са се лексикализирали, като *керханà*, остар. ‘работилница’, което се явява и във вариантите *керханè*, *керанà*, *кирханà* и *керана* и със специализирани значения ‘сапунджийница, керемидарница или някаква друга работилница’, от пер.-тур. *kerhane* ‘публичен дом’ (БЕР 2: 340, 384); *мензилхана*, *мензилхане* ‘пощенска станция’, покрай вар. *мезиянà* и простото *мензил* (БЕР 3: 718, 737) и др. Някои от тях се оказват

⁷ Благодарение на разговор по този въпрос с проф. Кр. Клещова реших да се спра и на този въпрос, който се оказва по-труден за решаване. Надявам се да е от полза поне самото му поставяне.

непонятни дори и за етимолози, като *шарпанà* ‘кораб за грозде’⁸ (< *шарпанà*, от ар.-пер. тур. *şaraphane* ‘винарска изба’) и др. М. Рачева (2002) е събрала изчерпателно и изучила лексикалния материал около *хансанà*, у Н. Геров (5: 436) *ханузхана* ‘тъмница, затвор’ и самостоятелно употребяваните *хануз* и *ханъз* ‘затворник, тъмничар’, възлизащи към хибридно ар.-пер. *habshane, hapshane, hapishane* ‘затвор’ и към ар. *habs, haps* ‘задържане’, просторечно и ‘затвор, затворник’, съвр. тур. *hapis* също, но не стига до извод за формално-смысловото преобразяване на втората част *-(x)ана* и пр. в служебна морфема (словообразователен суфикс за п. loci), а и не си задава такъв въпрос.

Прочее, самият интересуващ ни компонент/изглас *-(x)ана/-(x)ане* се явява в различни звукови варианти. В разнообразни фонетични варианти се срещат и основите (или първите компоненти), с които се съчетава съставката *-(x)ане*. Поради тези причини е силно възпрепятствано схващането на турцизмите от този тип като словообразователно мотивирани, а изгласът *-(x)ане* не е имал шанс да бъде абстрахиран като втора съставка на сложни думи с обобщено значение ‘дом’ или ‘помещение’ и особено – да се съчетава с домашни основи за образуване на нови думи. Хърватският, сръбският и македонският език си остават уникални с формациите от домашни основи с наст. *-ана* от същия произход.⁹

4.3. За „композиционна дума *-даш*” пише в „История...” С. Младенов, като привежда няколко „комполити с *-даш*: *ад(д)аши, аркадаши, йолдаши*” (Младенов 1979: 207) и препраща към СпБАН, XX, 183–186 (Младенов 1921), но за нито един от тях не може да се каже, че е словообразователно прозрачен и че е могъл да послужи за образец на формации от домашни основи.

4.4. Минимален е броят на заемките-наречия, някои от които съвпадат по форма с неизменяемите прилагателни от същите основи, като *яваши* ‘бавно, полека’. Няколко заети от турски език наречия показват структурно сходство – общ, макар и случайно, а и не напълно съвпадащ изглас: *зòрле* (и *зòрлем*) ‘със зор, с усилие, едвам’ (от тур. *zorla*), *нафилè* ‘напразно’, *рàзгеле* ‘тъкмо на време и на място’, *сабàхле* (и *сабàхлем*) ‘1. сутрин, заран; 2. утре сутринта’ (от ар.-тур. *sabahleyin*). При *зòрле*, освен това, е очевидна и формалносемантична връзка или мотивация от съществителното *зор* (СлР). Едва ли обаче би могло на базата на този единичен пример да се пледира за наличие и на адвербиален суфикс *-ле/-лем* в българското словообразуване.

5. Изучаването на турските елементи по принцип е невъзможно без етимологична рекогносцировка, която понякога не е много лесна, щом някои турцизми са получавали неубедителни тълкувания от опитни изследователи като „наследени от тракийски” или като думи с балто-славянски съответствия. Показателни за това са и споменатите вече проблеми, с които е свързана интерпретацията на *чохадар* и вар. и несполуката при една интерпретация на думи на *-хана* (вж. 4.1–2). Въобще при словообразователния анализ би трябвало да се вземат под внимание и различните прояви на междуезиковата омонимия, за да не се допускат грешки като поместването на музикалния термин *речитатив* (от итал. *recitativo*) в гнездото на глагола *рече* (СлР 287), считането на глаголите *юрвам* (*се*) и *юркам* за турцизми (Стаменов 2011: 399) и др. под.

⁸ Тази дума е анализирана несполучливо като реликт от тракийски език (Влахов 1977). Вж. репликите по този въпрос: Георгиев 1978, Селимски 1978.

⁹ Марков 1957; Babić 1986: 46, 304; Ћорић 1999/2008: 51 и др.

При анализа на турцизмите противоречиво е решаван проблемът за посоката на деривация при две или повече сродни думи: коя от тях е мотивирана и коя – мотивираща. В подобни случаи от значение е правилното разпознаване на етимологичния минимум, обединяващ гнездото сродни думи. Напр., в СлР неправилно са третираны като връх на гнездо глаголите *кепази*, *пелтечи*, *тафри се* и *харчи*. Според мене тези глаголи са отименни, а за връх на съответните словообразователни гнезда трябва да се считат съществителните: *кепазе* → *кепази* → *окепази* (*кепазе* обосновава отименния глагол *кепази*, който има по-сложна семантична структура), *пелтек* → *пелтечи*, *тафра* → *тафри се*, *тимар* → *тимари* и *харч* → *харчи*. Неправилно глаголите *боклуча*, *дарача* и *пелтеча*, са считани (Лакова 1970: 434) за „точни смислови и структурни съответници на турските”: *boklamak*, *taraklamak*, *pelteklemek*. Споменатите български формации не са адаптация на посочените турски глаголи, а отименни формации, възникнали на домашна почва от заемките *боклук*, *дарак*, *пелтек*. И според СлР посоката на деривационната връзка е *боклук* → *боклучи* и *дарак* → *дарачи* (в двата примера с алтернация *к* → *ч*). Не е сполучливо извеждането (Лакова 1970: 435) на бълг. *салмувам* от тур. глагол *salmak*: съгласната *м* не може да се изведе непосредствено от състава на турската инфинитивна основа *salmak*, която изграждат двете отделни морфеми *sal* + *-mak*. Бълг. *салмувам* не е от онези „турски глаголни заемки”, за които може да се каже, че „представят транспонирани глаголни основи”, т.е. че „са заети като готови глаголи от турски език, с прибавяне на български глаголооформящи елементи към конкретна турска основа” (Лакова 1970: 431). Обратно, *салмувам* спада към „другата част” глаголни заемки, за които може да се каже, че „са образувани на българска почва от други турски думи с помощта на разнообразни словообразователни средства” (Лакова 1970: 431). То е образувано с наст. *-увам* от съществителното *салма*, отбелязано у Геров (5: 110) със значение ‘1. об. лудетина, немирник [и т.н.]; 2. нар. свободно’.

* * *

И така, в РСБКЕ са намерили отражение около 850 заемки от турски език, ако се абстрахираме от техните производни на българска почва, а не 1863. По данни от СлР 334 турцизми влизат в словообразователната система на българския език като произвеждащи основи спрямо общо 856 производни. Най-голямата част от тях съставя групата от 93 турски заемки, които имат само по едно производно, а 20 от тях са произвеждащи спрямо също така заети от турски език производни. От общо 856 производни от турски основи 175 формации са също така турцизми. За български формации, изведени на българска почва от турски – непроизводни и производни – основи се считат 681 думи, намерили отражение в СлР. А в техните основи са залегнали само 314 турцизма.

За пълното и активно усвояване на турцизмите най-важното показание е използването им за образуване на нови думи по традиционните методи и с наследени средства, без обаче да се забравя и подценява използването за тази цел и на суфиксални средства от интернационалния фонд, като субстантивния суф. *-ит* и глаголният *-ирам*.

За разрастването на речника на българския език и за неговото стилистично разнообразяване допринасят главно обобщените от турцизмите суфикси *-джия/-чия*, *-лик*, *-лия*, в по-незначителна степен *-дар/-тар*. Минимална е словообразователната делимост на имената с изглас на *-сиз*, *-(х)ане* и *-даш/-таш* и на наречията на *-ле/-лем*, които не се съчетават с домашни основи.

С адаптацията на композити и словосъчетания с първи компонент „аналитично прилагателно” от типа на турцизмите *чамсакъз* и *самур калтак* словообразователната система на българския език – и без това аналитичен – се оказва подготвена за усвояване и на лавината англоезични интернационализми от подобен тип, която се влива в речника не само на българския език.

Участието на турски елементи в словообразователната система на българския книжовен език е по-незначително, отколкото в съседните сръбски и македонски. Причините за това са от вероизповеден, културноисторически, националноисторически и политико-идеологически характер – новобългарският език се формира под мощното и дълготрайно влияние на руския език (Мирчев 1952: 121–122), упражнявано най-напред паралелно с черковнославянското влияние, и свързано повече или по-малко и с борбата за национално освобождение и църковна независимост, с въвеждането и развитието на светското образование, науката и културата, а нестихвало – по политически причини – и до края на XX век. А последица от това вторично сближаване с руския е отдалечаването на българския език от най-тясно родствения му сръбски (сърбохърватски) език (като се има предвид преди всичко общонационалната книжовна норма). Аналогично на това е положението на македонския език между българския и сръбския и посоката на развойните процеси в него, свързани най-тясно с лексиката и словообразуването.

ЛИТЕРАТУРА И СЪКРАЩЕНИЯ

АкГБР: Академичен турско-български речник. Ред. Иван Добрев., София: Рива 2009.

БЕР 1971–2010: Български етимологичен речник. Т. 1–7. София.

БТР 1963: Български тълковен речник. Второ издание. София: НИ, 1021 с.

Влахов 1977: *Влахов, К.* Една забравена тракийска дума в българския език. –В: Език и литература 32/4, 75–77.

Георгиев 1978: *Георгиев, В.* Относно произхода на диалектното съществително *шарапана*. –В: Български език 28/1, 52–53.

Геров 1975–1978, 1–6: *Геров, Н.* Речник на българския език. Пловдив 1895–1908. Фот. изд., София: „Български писател”.

Заимов 1953: *Заимов, Й.* Етимологични бележки: 1. Една рядка наставка в българския език *-дар*; 2. *руйно вино*. –В: Български език 3/2, 171–173.

Кръстева 2003: *Кръстева, В.* Тълковен речник на турцизмите в българския език. София: СКОРПИО. 247 с.

Кювлиева 1980: *Кювлиева, В.* Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки, съществителни и прилагателни в българския език. –В: Известия на Института за български език, 24, 78–136.

Лакова 1970: *Лакова, М.* Структура и значение на глаголите от турски произход в българския език. –В: Български език, 20/5, 431–441.

Лакова 1972: *Лакова, М.* Турцизмите в „Речник на съвременния български книж. език“ от стилистична гледна точка. –В: Български език, 22/1–2, 61–72.

- Марков 1957: *Марков, Б.* О наставцима -ана, -лија, -лук и -мија. –В: Наш језик 8/5–6, 136–138.
- Мирчев 1952: *Мирчев, К.* За съдбата на турцизмите в българския език. –В: Известия на Института за български език, 2, 117–127.
- Младенов 1921: *Младенов, С. Еснафдаш.* –В: Списание на Българската академия на науките, 20/11, 183–186.
- Младенов 1979: *Младенов, С.* История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г., София.
- Никулкина-Тиганчева 2010: *Никулкина-Тиганчева, Н.* Говорът на град Якоруда. Пловдив: Астарта. 87 с.
- ОбрР 1975: Обратен речник на съвременния български език. Ред. Л. Андрейчин. София: БАН, 655 с.
- Рачева 1977: *Рачева, М.* О морфологической адаптации османотурецких лексич. заимствований в балканских языках. –В: Балк. Языкознание, 20/1–2, 93–103.
- Рачева 2002: *Рачева, М.* Лексика от репресивната традиция в историко-etimологичното проучване на българския речник. – In: *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego.* Red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczyk. Kraków: Wyd. UJ, 431–439.
- РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. Ред. С. Илчев, София: БАН, 606 с.
- РСБКЕ 1954–1959, 1–3: Речник на съвременния български книжовен език. София: БАН.
- Селимски 1972: *Селимски, Л.* [Рец.] Две изследвания върху хронологията на турцизмите в българския език (А. Grannes. *Études sur les turcismes en bulgare*, Oslo 1970; S. Stachowski. *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*, Kraków 1971). –В: Български език, 22/3, 274–276.
- Селимски 1978: *Селимски, Л.* Думата *шарапанà* не е тракийска, а арабско-персийска. – В: Език и литература, 33/1, 106–107.
- Селимски 2009: *Селимски, Л.* Към словообразуването в банатския говор. – In: *Słowotwórstwo słowiańskich języków niestandardowych. Slavia Meridionalis 9.* Red. V. Maldjieva. Warszawa: SOW, 181–190.
- СлР 1999: Словообразователен речник на съвременния български книжовен език А–Я. Под ред. на Й. Пенчев. София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 395 с.
- Стаменов 2011: *Стаменов, М.* Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура. София: Изд. „Изток-Запад”. 870 с.
- Ђорић 1999: *Ђорић, Б.* Принципи творбене анализе стране лексике. –В: Српски језик, 4/1–2, Београд, 227–241. Препеч. в: *Ђорић, Б.* Творба именица у српском језику (одабране теме). Београд 2008, 40–52.
- Babić 1986: *Babić, S.* Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku. Zagreb: JAZU.
- Grannes 1980: *Grannes, A.* Loan Compound in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet-Constructions. Oslo: Universitetsforlaget, 56 с.

Mleczko, Popiołek 2009: *Mleczko J., Popiołek B.* Sufiksy ze spółgłoską -s- w języku bułgarskim i serbskim. – In: *Cyryl i Metody w duchowym dziedzictwie Słowian. Materiały III i IV konferencji Cyrylometodiańskiej w Białej Podlaskiej.* Red. P. Sotirov. Biała Podlaska: Wyd. Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentów, 205–220.

Skok 1971–1974 1–4: *Skok, P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb.

Szymański 1968: *Szymański, T.* Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII-XVIII wieku. *Prace Komisji Słowianoznawstwa* 15, Wrocław etc. 199 c.

Škaljić 1973: *Škaljić, A.* Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku. Treće izd. Sarajevo: Izd. preduz. „Svjetlost“, 662 c.